

УДК 930:338.4-058.234.2(477)"1941"

В. Д. ГУЛА*

РОБІТНИКИ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР У 1941 р.: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Розглянуто науковий доробок радянських учених, присвячений дослідженню робітників УРСР як соціально-професійної групи в перший період Великої Вітчизняної війни. Подано аналіз розвитку історичних знань про цей прошарок радянського соціуму. Виділено основні проблеми буття робітників як окремої соціально-професійної групи.

Ключові слова: робітники; евакуація; радянська історіографія; радянське суспільство.

Дослідження соціальної історії України періоду Великої Вітчизняної війни є надзвичайно актуальним. Заповнення прогалин у пізнанні соціальної сфери буття СРСР загалом та УРСР зокрема в період протистояння з державами гітлерівської коаліції, особливо в її початковий період, дає змогу більш комплексно осягнути причини катастрофічних поразок радянської влади на українській території в 1941 – 1942 рр. Для систематизації наукового доробку з цієї проблематики та окреслення наявних актуальних питань маємо звернутися до витоків її наукового вивчення – радянської історіографії.

Проблема висвітлення в історіографії ключових аспектів робітничої діяльності у воєнні роки вже привертала увагу деяких радянських дослідників¹. Однак ці наукові напрацювання виконані в умовах панування однієї наукової методології, й тому їхні висновки мають бути переглянуті в дусі методологічного плюралізму. З точки зору соціології теж варто внести корективи: на відміну від радянської історичної літератури, де робітники розглядалися як клас, у нашій розвідці ця частина суспільства буде визначатися як соціально-професійна група. Це пов'язано з тим, що "В Радянському Союзі існувала структура тоталітарного суспільства, яка не допускала інших форм власності, крім державної чи одержавленої, іншої ідеології, крім комуністичної. Усе це разом з іншими чинниками ешелонувало вертикаль ієрархічних відносин, за яких володіння владою передбачало право розпоряджатися власністю і брати участь у її розподілі. У такому суспільстві відсутні класи через відсутність економічних основ їх існування"².

Праці про становище промислових робітників та їхню допомогу в бойових діях почали з'являтися ще під час війни. Ці роботи мали пере-

* Гула Володимир Дмитрович – аспірант I р. н. ДНУ ім. Олеса Гончара.

важно публіцистичний характер та створювалися з ідеологічних міркувань, а саме: продемонструвати згуртованість радянського суспільства перед війною. Власне, вся радянська історіографія відзначалась такою спрямованістю, однак на відміну від подальших, друковані розвідки воєнного періоду не мали достатньої джерельної бази.

За роки війни було опубліковано багато праць про діяльність робітників, спрямовану на підвищення виробничих потужностей та зміцнення матеріально-технічної бази оборони. Незважаючи на вузькість їх тематики і обмеженість джерел, це перші спроби в умовах війни осмислити явища, виявити закономірність подій, що відбувалися. Дослідження стали основою радянської історіографії про Велику Вітчизняну війну³.

Найбільше значення в літературі першого періоду історіографії (1941–1956 рр.) відводиться трудовій активності робітників. У центрі уваги багатьох авторів – матеріали, що свідчать про виробничі досягнення протягом воєнного часу, висвітлюють методи праці новаторів. У ряді спеціальних робіт, присвячених розвитку стахановського руху в роки війни, показані найбільш важливі і характерні форми праці: розмах руху двохсотників і поширення досвіду тисячників (тих, які перевиконували план на 200 % або 1000 % відповідно), боротьба за сумісництво і багатостататне обслуговування, розвиток поточного виробництва та ін.⁴ З розгортанням масового соціалістичного змагання в умовах війни популяризуються основні форми цих змагань. Але робіт дослідницького характеру в той період ще не було. Необхідно все ж таки враховувати, що більшість праць зазначеного періоду укладалася в основному на раніше опублікованих матеріалах, оскільки доступ до архівних документів був ускладнений, публікація ж документальних збірників ще не налагодилася.

У цей же час розпочинається наукове дослідження участі українських радянських робітників в бойових діях як у складі регулярних формувань, так і у лавах народного ополчення. Спершу відомості про це були оприлюднені в працях загального характеру⁵.

Масштабне розгортання соціоісторичних студій у СРСР відбулося на початку 1960-х рр. Підстава для такого наукового прориву – радикальні зміни в політичному житті держави, а також істотне корегування радянської офіційної ідеології. У 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов виступив із засудженням культу особи Й. Сталіна та зазначив про необхідність реабілітації несправедливо засуджених партійних функціонерів. Відповідно до цих останніх тез із партійного Олімпу, відбулося зміщення акцентів у трактуванні історії Великої Вітчизняної війни. Відтепер особа Й. Сталіна навіть піддається стриманій критиці, а на першому плані стає колективне партійне керівництво. Така ідеологічна настанова відкрила шлях до комплексного досліджен-

ня життя та діяльності окремих прошарків радянського суспільства.

Подолання культу особи Й. Сталіна призвело до більш детального висвітлення в історичних працях ролі не окремої особистості, а партії та широких верств суспільства загалом. Таким чином, можна виокремити такий період в межах радянського етапу історіографії з різноманітних проблем розвитку робітників як соціально-професійної групи, що тривав із середини 1950-х рр. до середини 1980-х рр.

На корекцію інтерпретації радянського соціуму вплинули події 1964 р. – усунення М. Хрущова та згортання лібералізації в радянському культурно-політичному просторі. У царині історичних досліджень це означало відмову від критики Й. Сталіна та збереження й утвердження орієнтації, насамперед, на партійні документи. Прикметною рисою цього періоду радянської історіографії стало використання спогадів, щоденників окремих осіб, задіяних у промисловому виробництві. Однак, здебільшого це були мемуари людей із вищого ешелону радянського промислового світу – директорів заводів, працівників профільних міністерств та ін. Звісно, такі джерела лише підтверджували інформацію з партійних документів.

Робітники як соціально-професійна група в радянській історіографії стали предметом комплексного дослідження, починаючи з 1960-х рр. У праці А. П. Белякова історіографії цього соціального прошарку присвячений одна з глав⁶. Автор виокремлює три основних напрямки вивчення проблеми: діяльність робітників із перебудови промисловості на військовий лад, соціалістичне змагання і участь робітників у відновленні народного господарства. Автору вдалося виявити зрушення, що відбувалися у вивченні теми з часу початку її дослідження до початку 1960-х рр. У дисертації М. Н. Євланової предметом дослідження є аналіз історико-партійної літератури, що висвітлює взаємовідносини КПРС та зазначеної соціально-професійної групи в роки Великої Вітчизняної війни⁷.

Велика увага в працях радянських науковців⁸ відводиться обґрунтуванню тези про зростання рівня життя робітників у передвоєнні роки. Для цього наводяться цифри з офіційних статистичних звітів, також широко застосовується порівняння із 1913 р. При цьому все робітництво в таких дослідженнях представлено як єдина спільнота, позбавлена соціальних та світоглядних розбіжностей. Основні статистичні дані, що характеризують зростання рівня матеріального забезпечення робітників, брались із підприємств Москви та Московської області. Завуальовано подається також падіння рівня споживання та зростання тривалості робочого дня. Такі кризові для особистого розвитку робітників моменти пояснювались напруженою міжнародною ситуацією та особливостями побудови соціалізму⁹. Звісно, наведені матеріали надто далекі від більш-менш об'єктивної реконструкції буття робітників як

соціального прошарку, особливо у світлі сучасної доступної джерельної бази.

У той же час варто взяти до уваги, що до історіографічного аналізу слід підходити з точки зору тогочасної науки, варто звертати увагу на зроблене перш за все. У цьому аспекті відзначимо докладну розробку організації евакуаційних заходів, понаднормової праці, головним чином, числових вимірів цих процесів. Багато місця відведено українській території – Придніпров'ю та Донбасу. Було реконструйовано не тільки виробничу активність робітників, а й участь в оборонних заходах: добровільний вступ до лав Червоної Армії, участь у будівництві фортифікаційних споруд, робота з перепрофілювання підприємств на випуск військової продукції¹⁰. Проте, у праці відсутній відносний вимір зазначених процесів: конкретні цифри із зазначених аспектів стосовно Німеччини та її союзників не наводяться. Також практично не розглянуто повсякденного побуту робітників на початку Великої Вітчизняної війни. Недоліком роботи, як і радянської історіографії загалом, є некритичне ставлення до джерел партійно-державного походження: відомості з них автоматично сприймаються за істину.

Власне, основним дискурсом буття людини в радянських соціо-історичних дослідженнях виступає соціальний, що прямо пов'язано з політичною приналежністю особи. Такий підхід значно звужує дослідницькі можливості в напрямку пізнання радянського суспільства 1941–1942 рр. Адже, в такому випадку повністю ігнорується духовно-ментальна сфера людського буття: етнічна, релігійна, національна приналежність. Важливо також зауважити, що не береться до уваги вікова структура суспільства, хоча опосередковано про це говориться: комсомольська молодь виступає як найбільш лояльний до радянської влади прошарок суспільства. Важливо також було би показати гендерні розбіжності в соціальній стратегії робітництва – жінки зазвичай гостріше сприймають тоталітарну пропаганду та одноосібну авторитарну владу. Принагідно зазначимо, що ці завдання в радянській історіографії було поставлено та вирішено¹¹.

Велику увагу радянська історична наука приділяла дослідженню досвіду партійної роботи серед відповідних прошарків населення. Це був прикладний вимір радянської історіографії – вивчення досвіду минулого для покращення політичної роботи в сучасності. Такі роботи розкривали партійно-політичну орієнтацію лояльних до влади робітників, а також дії влади на ідеологічному фронті, взаємовпливи цих двох соціальних домінант.

Так, Г. Г. Морехіна один із розділів своєї монографії “Робітничий клас – фронту” повністю присвятила організації масово-політичної роботи на промислових підприємствах, вивченню політичної активності робітників¹². Автор свої висновки формує, насамперед, на даних архівів

окремих партійних осередків, докладно висвітлюючи проблему з точки зору влади.

Характеристику робітничого класу періоду Великої Вітчизняної війни проведено в монографії А. В. Мітрофанової “Робітничий клас СРСР в роки Великої Вітчизняної війни”, що написана на широкій документальній основі¹³. Наукову цінність для нашої теми становлять розділи про соціальний портрет радянського робітництва, що дають вихідні дані для організації ідейно-політичної роботи. Автор розглянула особливості агітаційно-пропагандистської діяльності партії серед різних професійних загонів (металургів, нафтовиків, лісозаготівників, транспортників) з урахуванням їх спеціальності, національного складу, віку та інших даних, показала, як посилення ідейно-політичної та культурно-масової роботи на підприємствах підняло трудову та політичну активність робітників і службовців у боротьбі за забезпечення потреб фронту.

Що стосується вивчення цієї теми власне українськими науковцями, то найбільш всеохоплюючими були роботи М. З. Данилюка¹⁴, С. Н. Саженюка і В. М. Мазила¹⁵. М. З. Данилюк значне місце в своїх дослідженнях відводить вивченню перебудовування сільськогосподарського майна України, надає значний фактичний матеріал. Одним із перших, він окремо аналізує результати “другої евакуації”, що відбувалася у 1942 р. Проте жоден автор не обійшовся без необґрунтованого твердження про переваги соціалістичного устрою, без повсякчасного повторювання про виключне значення партії та її керівну роль у всіх сферах діяльності суспільства. Проблеми людини в ці роки не обговорюються, не звертається увага на морально-політичний клімат українського суспільства та його вплив на здійснення евакуаційних заходів.

Дослідження із цієї проблематики, присвячені власне українським теренам, стосуються переважно території Донбасу. Це пояснюється, насамперед, тим, що робітники Донбасу в більшості своїй лояльно ставилися до радянської влади, а також тим, що промисловість цього регіону завдяки тривалій обороні була повністю евакуйована у східні райони СРСР. На прикладі Донбасу можна було цілком обґрунтовано говорити про трудовий подвиг робітників УРСР. У відповідних працях увага зверталась на рішення зборів працівників окремих підприємств щодо виконання рішень партії та уряду, на перевиконання планів з випуску продукції, на кількості людей, які вступали до партії та загонів народного ополчення¹⁶. При цьому, звісно, не брався до уваги той факт, що в СРСР всі публічні прояви соціальної ініціативи були підконтрольні владі, тому їх не можна використовувати для характеристики суспільних настроїв. Джерельною базою в основному виступають документи партійних осередків або органів місцевої влади. Свідчень, що походять із надр власне робітничого класу, обмаль. Недоліком охарактеризова-

них праць є низька увага до проблем повсякденного життя робітників у період війни, характеристики норм трудового законодавства СРСР, а також змін у ньому, спричинених війною.

Позитивною віхою праці є введення в науковий обіг величезного масиву статистичних даних, що характеризують роботу промисловості Донбасу в 1941 р., а також рівень патріотичного підйому серед робітників, спричиненого звісткою про початок війни з Німеччиною. У роботі також висвітлюється хід евакуації літа 1942 р. та участь робітників у бойових діях на території Донбасу.

Така ситуація у вивченні соціальної історії України першого періоду Великої Вітчизняної війни зберігалася аж до перебудови. У той час до наукового обігу почали вводиться досі невідомі джерела особового походження, документи органів НКВС; були поставлені нові запитання до минулого, почався пошук нових методологічних підходів до їхнього вирішення.

Наприкінці 1980-х років українські історики переглянули та проаналізували замовчувані раніше аспекти діяльності ВКП(б)¹⁷. Предметом дослідження стає діяльність профспілок в Україні в цей період¹⁸. Увага зосереджується на їх активності у провідних галузях народного господарства, проте робота профспілок на малих підприємствах, у закладах науки, освіти не аналізувалася. Тривале вивчення дослідниками історії евакуації продуктивних сил України дозволило більш глибоко показати різноманітні її аспекти, а також продемонструвати характерні риси соціального становища робітників тощо.

Спільним у всій радянській історіографії є основна мета дослідження – охарактеризувати внесок робітників у перемогу над нацизмом. Саме тому діяльність дослідників концентрувалась в основному на результативності роботи промисловості, змінах чисельності соціально-професійної групи робітників та проблемах її професійного зростання.

Вадою такого підходу є погляд на цей соціальний прошарок як на моноліт, в якому були відсутні внутрішні протиріччя. Структура соціуму в радянських соціоісторичних дослідженнях взагалі подавалася дуже спрощено, що було пов'язано з офіційним поглядом на радянське суспільство як таке, в якому подолані соціально-економічні суперечності, а домінуючими соціальними одиницями є професійні групи. Результатом проекції такого бачення суспільства на історичні дослідження Великої Вітчизняної війни стала однорідність реконструкції буття робітників на просторі від Галичини до Далекого Сходу. Національному та демографічному факторам розвитку соціальних процесів уваги взагалі не приділено. На думку, радянських соціальних істориків, робітник у СРСР жив лише виробництвом та вказівками партії.

Однак, стосовно двох зазначених площин соціального буття радянського робітника 1941 р. до 1991 р. було зроблено досить багато. На

основі статистичних даних та офіційних партійно-державних документів встановлено динаміку трудової активності промислових робітників, зміни кількості виробленої продукції, а також масштаби евакуаційних заходів та їхні результати. У плані громадсько-політичної активності було встановлено динаміку зростання кількості членів партії серед робітництва, чисельний вимір участі їх у бойових діях у складі різноманітних військових формувань. Загалом це дало великий фактичний матеріал для наступних поколінь дослідників соціальної історії СРСР.

¹ Дунаева Н. П. Рабочий класс СССР периода Великой Отечественной войны в советской историографии: автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук / Н. П. Дунаева. – М., 1979 – 20 с.

² Городяненко В. Г. Соціологія: підручник / В. Г. Городяненко. – К.: ВЦ “Академія”, 2008. – 544 с.

³ Кузнецов В. В. О работе профсоюзных организаций по дальнейшему развертыванию всесоюзного социалистического соревнования / В. В. Кузнецов. – Рига: Изд-во ЦСПС Латв. ССР, 1945. – 54 с.; Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки 1919–1944 / О. В. Палладін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1945. – 109 с.

⁴ Героїчний радянський народ. – К.–Л.: Укрдержвидав, 1944. – 6 с.; Ярославский Е. М. Советский тыл – самый прочный и надёжный / Е. М. Ярославский. – М.: Госполитиздат, 1943. – 23 с.; Бурков Б. С. Труд во имя победы. (О работе комсомольских организаций советского тыла в годы Великой Отечественной войны) / Б. С. Бурков. – М.: Молодая гвардия, 1954. – 79 с.; Солдатенко Е. И. Трудовой подвиг советского народа в Великой Отечественной войне / Е. И. Солдатенко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 295 с.

⁵ Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза / Н. И. Супруненко. – К., Госполитиздат УССР, 1956. – С. 46–61.

⁶ Беляков А. П. Историография трудового подвига советского рабочего класса в период Великой Отечественной войны: некоторые пробл. истории сов. об-ва (историография) / А. П. Беляков. – М.: Наука, 1964. – 135 с.

⁷ Евланова М. Н. Рабочий класс СССР периода Великой Отечественной войны в историко-партийной историографии: автореф. диссерт. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / М. Н. Евланова. – М.: Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г. В. Плеханова. – 28 с.

⁸ Морехина Г. Г. Рабочий класс фронта / Г. Г. Морехина. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1962. – 479 с.; Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в начальный период Великой Отечественной войны / А. В. Митрофанова. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1960. – 486 с.

⁹ Морехина Г. Г. Рабочий класс фронта / Г. Г. Морехина. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1962. – С. 52.

¹⁰ Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в начальный период Великой Отечественной войны / А. В. Митрофанова. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1960. – С. 84–106.

¹¹ Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / В. Я. Галаган – К.: Вища школа, 1986 – 319 с.; Лункин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы: автореф.

диссерт. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / Г. М. Лункин. – К., 1976 – 34 с.

¹² Морехина Г. Г. Рабочий класс фронта / Г. Г. Морехина. – М.: Изд-во соц-эконом. лит-ры, 1962. – С. 57–83.

¹³ Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в начальный период Великой Отечественной войны / А. В. Митрофанова. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1960. – С. 64–84.

¹⁴ Данилюк М. З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства / М. З. Данилюк // Наукові праці з історії КПРС. – 1965. – Вип. 3–4. – С. 70–108.

¹⁵ Саженок С. Н., Мазило В. М. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід (1941–1942 рр.) / С. Н. Саженок, В. М. Мазило // Вісник КДУ. – 1968. – Сер. Історія. – № 10. – С. 66–76.

¹⁶ Буцко Н. А., Мартышевский М. А. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны / Н. А. Буцко, М. А. Мартышевский – К.: Вища школа, 1975 – 159 с.

¹⁷ Немятый В. Н. Из опыта работы КПРС по организации защиты завоеваний Октября в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / В. Н. Немятый // КПРС – вдохновитель и организатор Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Сб. матер. всесоюз. конф. – К., 1988.

¹⁸ Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / П. М. Чернега. – К.: Главное издательство издательского объединения “Вища школа”, 1987. – 175 с.

Рассмотрена научная работа советских ученых, посвященная исследованию рабочих УССР как социально-профессиональной группы в первый период Великой Отечественной войны. Подан анализ развития исторических знаний об этой прослойке советского социума. Выделены основные проблемы существования рабочих как отдельной социальнoproфессиональной группы.

Ключевые слова: рабочие; эвакуация; советская историография; советское общество.

There are concerned the scientific achievements of Soviet scientists dedicated to research of workers of USSR as a socio-professional group in the first period of the Great Patriotic War in the article. The author gives the analysis of historical knowledge of this stratum of the Soviet society and stresses the basic problems of being workers as a distinct socio-professional group.

Key words: the workers; the evacuation; the Soviet historiography; the Soviet society.